

Љиљана С. Костић¹
Универзитет у Крагујевцу
Училишњски факултет, Ужице

Наслеђе 36 • 2017 • 171-182

ЦАР ДУШАН – ИСТОРИЈСКИ РОМАН ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА²

Владан Ђорђевић (1844–1930), доктор, књижевник, политичар, дипломата, отпочео је свој књижевни рад историјским романом *Кочина крајина* (1863). Заинтересован за националну прошлост, Ђорђевић је 1920. године објавио роман *Цар Душан*. Поменути романи настављају се на традицију српског историјског романа 19. века и темеље се на национално-херојској идеализацији. Предмет нашег рада јесте роман *Цар Душан*, који је настао на темељима омладинског романтизма и покушај је ширег сагледавања једног раздобља српске културе и историје које карактеришу истакнуте личности и значајни догађаји. Истовремено, роман *Цар Душан* отвара још једно важно питање у Ђорђевићевом романескном раду – његово размишљање о владалачкој моћи и одговорности владара.

Кључне речи: Владан Ђорђевић, историјски роман, *Цар Душан*, Уједињена омладина српска.

Владан Ђорђевић се у књижевности јавио 1860. године романтично-историјским приповеткама с тематиком из националне прошлости и борбе за ослобођење српског народа у првим деценијама 19. века. Убрзо, године 1863, после сукоба на Чукур-чесми, објавио је историјски роман *Кочина крајина*, у коме је кроз догађај из 18. века глорификовано ослободилачке тежње свог народа. Историјском роману Ђорђевић се враћа седамдесетих година 19. века, када почиње да пише роман *Цар Душан*, који ће објавити тек неколико деценија касније. Владан Ђорђевић је и у својим приповеткама обрађивао теме из националне прошлости и борбе за ослобођење, али му је роман омогућио да захвати већи временски период и анализира различите карактере и догађаје. Његови историјски романи настали су у оном тренутку када је писац у одређеном догађају (устанак Коче Анђелковића), као и у одређеној личности (цар Душан), „видео парадигму нечега или некога што је у одређеној аналогiji с временом настанка дела (догађаји на Чукур-чесми и лицејске барикаде, те владавина последњих Обреновића)” (Kostić 2015: 146). Ђорђевићево окретање историјским романима резултат је жеље да читаоцима пренесе поуку, да укаже на то да се историја

1 ljkkostic972@gmail.com

2 Рад је настао у оквиру пројекта „Настава и учење – проблеми, циљеви и перспективе” (бр. 179026), који подржава Министарство просвете и науке Републике Србије.

понавља, али и да величањем једне личности изрази своје и незадовољство генерација које су од краља Милана и краља Александра Обреновића очекивали конкретније и одлучније потезе.

Година 1920, када се појавио роман *Цар Душан*, јесте година великих романа, због чега оправдано звучи мишљење Милана Вукићевића да роман В. Ђорђевића представља „закаснили плод једног прохујалог доба” (Vukićević 1930: 18). Исте године појавио се *Ђакон Богородичине цркве* Исидоре Секулић, а само годину дана касније модерни романи: *Бурлеска госпoдина Перуна бога грома* Растка Петровића, *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског и др. Лиричност и послератни модернизам Милоша Црњанског, као и његова естетика суматраизма, далеко су од поетике омладинског романтизма, због чега још дисонантније изгледа појава романа *Цар Душан*, који у себи носи романтичарско национално одушевљење омладинца Ђорђевића и усхићење ликом цара Душана.

Цар Душан је роман са дугом генезом зрења, започет седамдесетих година 19. века, а објављен четрдесет пет година касније. Побуде за писање романа Ђорђевић налази у националном полету своје генерације која је одрастала под напереним турским топовима и сневала о обнови Душановог царства, тј. о стварању независне и слободне државе уједињеног српског народа. Верност идеалима своје генерације осведочио је одлуком да се, четири деценије касније, врати писању овог романа. Када се после балканских ратова и Првог светског рата Србија приближила обнови граница Душановог царства и када Ђорђевићева старачка снага више није била потребна ни војци ни држави, одлучио је да заврши роман. Тријумфални улазак српске војске у Дубровник, „светли стожер српске цивилизације”, пет векова после цара Душана, надахнуо је егзалтиране српске родољубе вером у васкрснуће моћне и снажне српске државе, што је Ђорђевић симболично назначио успостављањем аналогije између Душановог доба и овог подухвата српске војске (Ђорђевић 1919: XVII).

Прва књига – *Млади краљ* – слика младог краљевића Душана, наследника круне, који је ухваћен у замку властитих страсти, очеве инфериорности, гордости и високих претензија маћехе, зле византијске принцезе Марије, и великих очекивања властеле. Интриге, сплетке и сукоб различитих интереса покретачи су свих догађаја у овом делу романа. Први том романа завршава се опширним описом државног сабора у Сврчину, на коме је Душан требало да преузме власт после смрти свога оца, те увођењем бугарске принцезе Јелене, будуће српске краљице и царице.

У другој књизи – *Краљ* – Ђорђевић описује прве године Душанове владавине и његову спремност да се ухвати у коштац с бројним проблемима: издајама, преварама, богумилима и сл. Писац, такође, слика историју настанка *Душановог законика*, тј. Душанову жељу да што боље упозна све сфере живота свога народа како би доношењем нових закона побољшао услове у којима живе. Величајући Душанове владарске спо-

собности и визионарство, Ђорђевић бележи све краљеве војничке походе и тактичке потезе који ће му омогућити остварење сна – да „наместо труле Византије” подигне грчко-српско царство (Ђорђевић 1920b: 4). У средишњем делу друге књиге јесте венчање краља Душана и принцезе Јелене и решавање проблема наследника српског престола.

Трећа књига – *Цар* – права је апотеоза лику цара Душана. Сликајући период када се српски цар налазио на врхунцу своје моћи, Ђорђевић маркира његову мудрост, присебност и одлучност у односима према властели и околним владарима. Кулминација Душанове славе и величине јесте посета Дубровнику и величанствени дочек који су српском цару приредили Дубровчани, чиме се он далеко узвисио изнад свих граница и израстао у заједничког цара Јужних Словена.

Цар Душан у Ђорђевићевој интерпретацији постаје близак Александру Македонском. Међутим, и овако грандиозна личност морала се на свом путу сусрести с бројним тешкоћама и интригама. Већ уводна поглавља везана за Душанов боравак у Цариграду отварају две битне интриге, које ће, испоставиће се, бити од пресудног значаја за даљи Душанов живот. Душанова маћеха, осветољубива и пакосна краљица Марија, потплаћује убице које би требало у Цариграду да убију младог краљевића како би обезбедили престо њеном сину Синиши. Будући да је један од завереника упозорио кнеза Припца Гребострека, који се налазио у Душановој пратњи, на опасност, краљевић је успео да се спасе. Сасвим је другачије природе друга интрига, настала као последица Душанове опчињености византијском лепотицом, удовицом Јевдокијом. Залуђеност младог краљевића овом путеном удовицом, равнодушност којом је пропратио приче о маћехиним сплеткама и спремност да се одрекне престола, натерали су кнеза Припца и хиландарског јеромонаха Андонија да употребе сву мудрост и врате Душана на прави пут. Кнез Прибац га опомиње: да ли треба наслеђе предака и вишедеценијску борбу једног народа подредити чарима солунске лепотице?! Отац Андоније иде корак даље и упозорава га да је владарски крст тежак: „Немој, господару, никад заборавити како онај кога је Свевишњи одредио да у име његово влада читавим народима, не сме ни за тренутак заборавити свој високи позив” (Ђорђевић 1919: 13). Прибац и Андоније нису гајили илузије да ће ове речи отрезнити младог краљевића. Напротив, њихов план подразумева придобијање Јевдокије којој је мудри калуђер у алузијама предочио које су дужности једног владара – да између срца и државних интереса увек мора изабрати ово друго.

Тренутна малодушност, која је и потпуно разумљива за Душанове године, родила је питање: „Зашто Бог није створио савршенијег човека за владоаца кад од њега иште оно што ниједан смртан човек не може да учини?” (Ђорђевић 1919: 13). Јевдокијина присебност, спремност на жртву и разумевање неписаних владарских закона изазваће Душаново неразумеваше, бес и резигнираност. Млади краљевић ће искалити свој бес на завереницима који су га чекали у заседи, после чега, видно измењен,

прихвата новонасталу ситуацију и наређује повратак у Зету. Осуђивање Јевдокије и успомена на читав догађај дуго неће избледети. Ђорђевић ће насилно растављене љубавнике поново довести у везу неколико година касније. Тачније, на државном сабору у Сврчину, на коме је Душан званично проглашен за наследника, неочекивано, појављује се калуђерица, испод чије мантије се крије Јевдокија. Тиме љубавна прича између Душана и ове византијске лепотице добија свој епилог. Писац није желео да Јевдокијина велика жртва остане непознаница за Душана и да је он неправедно читавог живота проклиње. Обучена у монашку ризу, она је путовала кроз Душанову земљу, срећна што је свој световни живот жртвовала идеалном владару, заветујући га да не посустане док не постане велики монарх.

Кроз даљи ток романа провлаче се интриге краљице Марије, али и политичке интриге, најчешће везане за побуне великаша. Ђорђевић је посебно скицирао отпадништво зетског војводе Богоја, војводе Момчила и протосеваста Хреље, који су се, незадовољни својим статусом, обесни или поводљиви, од верних поданика претварали у Душанове противнике. У односима према великашима Душан се руководио државним разлозима – опраштао им је када је мислио да то треба да учини, кажњавао их или придобијао за себе. Без обзира ко је у питању, Душан је знао да му доскочи и да заверу сасече у корену. Није се руководио властитим симпатијама – свестан чињенице да као владар нема право на грешку, супротстављао се и најоданијим велможама. Ценио је верност Вукашина Мрњавчевића, али, истовремено, јасно показивао неслагање с његовом политиком. Док је, наиме, Вукашин био одлучан да се одмах крене у борбу, краљ је опрезан, не улеће брзоплето у акције и игра на сигурну карту. Душан поштује своју властелу, али очекује њихову безрезервну подршку и верност. Отпадништво и разбојништво војводе Момчила он жестоко осуђује и прети му казном, не губећи присебност ни на дан свога венчања. Душанов прекор упућен војводи Момчилу, у присуству велике и мале властеле, требало је да буде опомена свим потенцијалним неверницима: „Пред властелом зато што у краљевству има још насилника који мисле да им ни краљ не може ништа. Хтео сам и њима да покажем шта их чека ако се за времена не тргну” (Ђорђевић 1920b: 264). Одметништву сујетног зетског војводе Богоја Ђорђевић је посветио највише пажње. Његову заверу, изазвану незадовољством због чињенице да га Душан није одликовао приликом крунисања, довео је у везу с богумилским покретом у Босни, још једном опасношћу пред којом се налазио српски владар. Богојево разочарање и агитовање против Душана појачано је приватним проблемима, тј. приступањем његове жене богумилима. Сваљујући сву кривицу за њену смрт на српског краља, Богоје пламти мржњом према њему, назива га скаредним речима („голуждрави краљ”, „балавац на престолу” и сл.), кује заверу и позива католичке властелине на буну. Душан веома мудро реагује у овој ситуацији („Ако је бунтовник, он није сам, сувише је mudar да у то гази”), шаље најамника Георга,

који убија Богоја и гуши побуну. Кроз причу о војводи Богоју Ђорђевић је маркирао један од омиљених мотива у својој приповедној прози – мотив издаје и кажњавања издајника.

У роману о цару Душану Ђорђевић је „настојао да говори о свим сферама српског живота” за време владавине цара Душана (Protić 1986: 193). На основу обимне историографске грађе, покушао је да реконструише ово време у целости. Србија Душановог времена у Ђорђевићевој визији јесте зрело и развијено друштво које има своје институције, законе, обичаје и углед у свету. Она је и тада, као и у Ђорђевићево време, у шта је писац истински желео да верује, „центар, језгро Балканског полуострва” (Ђорђевић 1919: 205). Народно предање, по коме се на Душановом двору „ручавало на златној софри и јело златном ложицом”, имало је знатног утицаја на стварање Ђорђевићеве слике о овом периоду српске историје. О томе најилустративније говоре странице о државном сабору у Сврчину, где Ђорђевић опширно описује богатство краљевског двора, а кроз рапорт Милоша Војиновића – и раскош краљевске трпезе:

„Силну смо дивљач уловили, многу смо свежу рибу добавили, не само с Охридског језера, него оне велике рибе са Дунава, много барила слане рибе дошло нам је са Приморја, а сем тога печемо на ражњу стотину волова и четири стотине оваца и јагањаца, а закланој пилежи ни броја се не зна!” (Ђорђевић 1919: 229).

Очигледна је Ђорђевићева намера да идеализује средњовековну српску државу и цара Душана и да је претпостави осталим државама на Балкану у том периоду. Од тренутка Душановог крунисања за цара паралелно се прати његова и судбина Јована Кантакузина, византијског цара. Ђорђевић запажа Душанов успон и Јованов пад. Успевши да придобије Ану Савојску, Кантакузин ће се поново крунисати за цара, али ће тај чин бити знатно сиромашнији од Душановог, као што је и територија којом је владао била неупоредиво мања од Душанове. Истовремено, Ђорђевић примећује да се на крунисању у Скопљу јело из златног и сребрног посуђа, а у Цариграду из „калајних и земљаних тањира и судова” (Ђорђевић 1920b: 87). Иако је, захваљујући свом браку с бугарском принцезом, гајио добре односе са бугарским царем, Душан се наметнуо као апсолутни господар свих народа на Балкану који лаконски наређује бугарском цару: „Забрањујем ти да плаћаш данак Византинцима” (Ђорђевић 1920b: 328). Ђорђевић са задовољством истиче да је свима било јасно да имају посла са изузетно мудрим и политички зрелим владаром, чија мудрост анимира присталице, а разоружава противнике и оставља их немоћне, с мишљу: „Он је опасан човек. [...] Овај скјавонски цар отеће нам Дубровник без икакве војске, самим слатким речима” (Ђорђевић 1920b: 364, 366).

Грађење Душановог лика засновано је на Ђорђевићевом искуству суживота с последњим Обреновићима. Душанова спремност да све жртвује државним интересима, лик мудре и одговорне царице Јелене, изграђени су на паралелизмима с краљевима (и краљицама) којима је

Ђорђевић верно служио. Зато су алузије на краља Милана и краља Александра некада очигледне.

Лик цара Душана Ђорђевић је градио на представама своје генерације о идеалном владару, који има јасну визију о својој историјској мисији и њеном значају. Душан је просвећени владар који се својом мудрошћу уздиже изнад осталих владара тога доба, „саможивих дивљака”, због чега га Ђорђевић пореди са божанством. И онда када повуче неки непромишљени потез, писац ће наћи начина да га оправда позивањем на неке више циљеве или само кратком интервенцијом, не дајући читаоцима да посумњају у поштење ове личности. Ђорђевићев цар Душан зна да прашта, поштује и воли. Он успева себе да обузда и опрости пакосној маћехи Марији. Такође, својим краљевским достојанством и племенитошћу успева да умири обесне велможе жељне власти и покајнички, потпуно сам, оде код оца не да би добио власт у своје руке, већ да би му се извинио и измирио с њим. Душан је одан престолу Немањића, зато није нестрпљив да преузме власт, већ чека да му се упокоји отац Стефан Дечански, када ће, по наследном праву, доћи на престо Србије. Као заговорник правде, он је претпоставља свему другом, спреман да је не погази нити од ње одступи ни када су у питању његови или било чији други лични интереси.

Успех Душанове владавине проистиче и из његове прагматичности и спремности да прихвати савете мудрих људи којима је био окружен. Младог, плаховитог, понекад и исхитреног краља обуздавали су искусници и смиренији саветодавци – кнежеви, свештеници, касније често и сама краљица/царица Јелена. Душанови паметни и тактички потези нису само резултат његове природне мудрости већ, такође, и његове разумности – он није самозаљубљен и опијен собом, због чега прихвата савете архиепископа Данила II, патријарха Јанићија, јеромонаха Антонија, кнеза Припца и др. Када на почетку своје владавине одлучи да настави ктиторску традицију Немањића, архиепископ Данило II га упозорава: у свему треба бити умерен, јер из „претераног добра може нићи зло”, а наместо подизања задужбина, чиме је нарушен склад у српском друштву, треба подизати болнице, градити путеве и сл. (Ђорђевић 1920а: 76).

Ђорђевић и у Душаново време смешта неке од својих преокупација – издају, незахвалност, верност, способност (само)контроле владалачке моћи. С позиције личности која је велики део живота провела уз владаре и, самим тим, била сведок њихове могућности/немогућности да контролишу своју државничку моћ, Ђорђевић пише о цару Душану и његовом суочавању с моћи. Како Душанова моћ расте, он престаје да буде приступачан и разуман за потчињене. Просуђујући о овом проблему, посматрајући српске владаре у различитим периодима, Ђорђевић закључује да човек – владар постаје временом жртва своје владалачке моћи. Спремност да прихвати савете мудријих и искуснијих и отвореност, коју је Душан показивао на почетку своје владавине, временом је заменила крутост и својеглавошћу. Иако су га сви саветовали да не шаље

поклисара Млецима, он је то учинио, наивно верујући да ће му они пружити помоћ у опсади Цариграда. Разочаран, одлучио је да прихвати папину понуду о приближавању православне и католичке цркве, без обзира што се Јанићије, патријарх и његов велики логотет, с тим није слагао. Мудра и увек опрезна царица Јелена такође је резервисана у вези с Душановим планом: „Крупну си ствар започео, а бојим се да је нећеш лако свршити” (Ђорђевић 1920b: 299). Јанићије је духовни, а Душан световни поглавар земље. Први је веран догми, која спутава његове потезе, други своје поступке оправдава вишим циљевима: „Има тренутака [...] у разитку појединих држава када је опасно ако се њихови управници заносе великим речима уместо да гледају велика дела” (Ђорђевић 1920b: 294). Јанићије је на крају приморан да одобри Душанов поступак, међутим то изазива његову малаксалост и видну физичку промену, што је, очигледно, последица његовог интимног неслагања са царем. Упркос томе што се с Душановом одлуком да призна „римску цркву за мајку”, а папу „за оца и господина свију хришћана” нико не слаже, цар ће наметнути своју вољу образлажући је уверењем да ће једино тако обезбедити себи да постане „не само цар свима Србима и Грцима, него и прави цар византијски” (Ђорђевић 1920b: 306).

Наспрам цара Душана, кога је Ђорђевић, у односима према властели, околним владарима и својим ближњима, насликао као доброг владара, који је прихватио идеал византијског владоца „негде на граници између људског и божанског бића”, налазе се остали ликови (Protić 1986: 194). Тајна његовог успеха, према Ђорђевићевом уверењу, налазила се и у кругу оданих и пожртвованих појединаца на које је цар увек могао да рачуна. У том кругу значајну улогу имала је царица Јелена. Писац посебно маркира тренутак када Јелена шаље писмо свом брату, бугарском цару, у коме га позива на Душаново крунисање за цара, подсећајући га на доброту и наклоност српског владара, који му је омогућио да се учврсти на власти. Истовремено, налази да би његово неодазивање донело оправдан Душанов гнев и могући рат. Јелена је овде разумна супруга и краљица, али и мудра сестра која не жели да излази пред брата скривених карата. Њено самопрегорење, истрајност и огромна жртва коју је била спремна да поднесе, као и скромност коју је исказивала на сваком кораку, изазивали су Ђорђевићево дивљење. Без имало владарске охолости, она је знала да каже: „Ми жене Немањића само смо калемии на појединим гранама које су избиле из грма Немањина” (Ђорђевић 1920b: 36).

Кроз роман дефилују и бројне историјске личности (краљ Стефан Дечански, Вукашин и Угљеша Мрњавчевић, Марко Краљевић, кнез Лазар, протосеваст Хреља и др.), али и оне које своје постојање дугују народној епизи (Гојко Мрњавчевић и сл.). Међу личностима из Душановог окружења посебно се истичу Вукашин Мрњавчевић, Јован Оливер, кнез Прибац Греборстек, патријарх Јанићије и др. Ђорђевић је насликао Вукашина Мрњавчевића као једног од најутицајнијих великаша, нестрпљивог и пргавог, припадника оног дела властеле која не може да опрости

Дечанском што није после победе код Велбужда искористио тренутак и овладао Бугарском. Својом плаховитошћу и необузданошћу често је долазио у сукоб и с Душаном. Добијање титуле деспота открило је његове нове особине – охолост и суревњивост – које су га подстакле на супротстављање цару Душану. Вукашин не прихвата равноправност свих велможа, већ истиче потребу да се велика властела издигне изнад свих осталих, јер сви људи не могу бити исти.

У грађењу ликова Ђорђевић се руководио њиховим односом према цару Душану, због чега је цареve противнике најчешће сликао тамним бојама. Иако је назначио одликовања војводе Богоја, чијем се јунаштву и имену сви диве, није му дозволио да се истакне као јунак и погине као витез. Не само што га је понизио стварањем од њега „лажног бабуна”, Ђорђевић га је и демистификовао – поштујући правила витешког реда коме је припадао, Богоје најпре није желео да изађе на двобој најамнику Георгу („Прави витез не бије се са којекаквим белосветским слугерањамом”), да би потом, разјарен погибијом свог најамника, устао против Георга, заборавивши у срџби сва правила ратовања. Млади Немац, који се заклео на верност српском краљу, хладнокрвно и без сувише напора убија славног војводу коју се претворио у побуњеника и отпадника од своје вере и свога краља. Ђорђевић, истовремено, велича јунаштво и оданост најамника, Немца Палмана и његовог синовца Георга. На њиховом верном служењу српском цару Ђорђевић је инсистирао делом и због тога да би јасније истакао неверство и незахвалност оног дела српске властеле која се окренула против Душана.

Иако анахрон у тренутку објављивања, роман *Цар Душан* наишао је на одзив критике. Већ 1921. године објављен је у *Српском књижевном гласнику* приказ Војислава Јовановића, који је у Ђорђевићевом роману видео логичан исход „национално-романтичарске” занесености српском прошлoшћу, којим је писац желео да, по сваку цену, попут својих савременика и истомишљеника (Ч. Мијатовић и С. Новаковић), напише историјски роман (Јовановић 1921: 139). Насловом свог приказа – *Три аутобиографска романа* – В. Јовановић је као доминантну одлику Ђорђевићевог романа истакао управо личну слику пишчевог живота: „Г. Владан Ђорђевић пружа нам, у облику једног немањићког романа, драгоцених података о својој живописној и легендарној особи” (Јовановић 1921: 138). Ова Јовановићева опаска постаје још валиднија приликом ишчитавања Ђорђевићевих мемоара. Тек упознавањем његовог живота можемо да судимо у коликој мери је унео властитог животног и политичког искуства у роман о цару Душану. Неспорно је да је лик царице Јелене, пре свега њена постојаност, разумност и трезвеност, грађен по узору на Ђорђевићеву жену Паулину. Призори из интимног живота цара и царице, њихова нежност и речи из милоште које су размењивали, као и

странице на којима је описана родитељска љубав према млађаном Урошу, засновани су на личним доживљајима.³

Бројне Душанове поступке Ђорђевић је сагледао кроз окуларе савременог живота – стиче се утисак да он није могао другачије да гледа, већ по аналогијама са њему савременим временом. Служио се, притом, историјским изворима, али и властитим политичким искуством када је за тим било потребе. Познавање живота на двору кнеза/краља Милана, чији је лични лекар био, послужило је Ђорђевићу у покушају реконструкције живота на двору цара Душана. Док описује дешавања на државном сабору у Сврчину, Ђорђевић доноси коментаре који су плод његовог ангажовања у политичком жувоту Србије. Неочекивану част коју је Душан указао младом Јовану Оливеру, великом челнику, када га је, на изненађење свих, поставио поред себе, Ђорђевић је прокоментарисао са извесном дозом ироније: „Шта је он знао како ће тек после петсто-шестсто година поступати престолонаследници са ‘шефовима опозиције’” (Ђорђевић 1919: 231). Такође, Душаново отпуштање млетачких поклисара након њихове безуспешне вишемесечне мисије измирења с Босном, Ђорђевић тумачи на следећи начин: „Оно његово ‘ви пођите с Богом’ беше што је данас шиљање пасоша посланицима са којима се прекидају односи, бар се тако могло протумачити, ако затреба” (Ђорђевић 1920b: 307). С позиција његовог времена, млетачки поклисари били су у Душановој земљи *persona non grata*.

Роман *Цар Душан* пише историчар и романописац, који је пре тога објавио три романа (*Кочина крајина*, *Голдоша*, *У фронт*), од којих је један историјски. Овај роман означава напредак у Ђорђевићевом писању и познавању историје, али не и у развоју романа. Највеће замерке упућене су Ђорђевићу због начина на који је обимну историјску грађу унео у свој роман, наменивши је различитим ликовима, али и због начина грађења ликова. Када прилази лицима, Ђорђевић нема аналитичке дубине. Понесен причањем и жељом да изнесе што више података, не задржава се на психологији јунака, већ следи спољашњи аспект дешавања. Мада је, скицирајући Душанов лик, истакао да су његове црне очи и поглед „наговештавали снажну вољу, дубоко осећање и необично богат душевни живот”, те да су му на лицу били урезани трагови многих борби, брига и недаћа, Ђорђевић то није потврдио у даљем току романа (Ђорђевић 1919: 9–10). Његов цар Душан као да унапред очекује све оно што ће му се догодити, због чега ретко када реагује. Најилустративнија је, у вези с тим, епизода слања просца немачкој принцези с циљем решавања проблема рођења наследника. Размишљање о другом браку нимало се не одражава на Душаново расположење, а равнодушност и хладноћа којом је пропра-

3 Поменуте странице, на којима је дочарана породична идила, потврда су Ђорђевићевих „високих лиричарских квалитета” (Јовановић 1921: 221). Тек увидом у *Успомене*, мемоаре које је Владан Ђорђевић писао у позним годинама свога живота, у којима је насликана његова разнеженост и велика љубав према деци и породичном амбијенту уопште, његова умешност у дочаравању фамилијарне идиле постаје разумљива (уп. Ђорђевић, *Uspomene*, књ. 2, XX–XXI).

тио разговор са краљицом Јеленом нимало не одговарају силној љубави и страствености која је одликовала њихов дотадашњи однос. Тек када просидба пропадне, схватамо да је Душан прошао кроз веома тежак период. Међу ликовима романа психолошки најпродубљенији јесте лик краљице Марије Палеолог. Ђорђевић је насликао зло које у њој живи (и тера је сваки пут на нова недела), из кога се родила мржња према пасторку Душану. Странице на којима је описано умирање краљице Марије и делиријум кроз који пролази међу најуспелијим су страницама романа, што треба довести у везу с медицинским образовањем Владана Ђорђевића и познавањем оваквог стања пацијената.

У роману *Цар Душан* Ђорђевић се служио богатом литературом о владавини српског цара, тако да је за фикционалну причу остало веома мало простора. Романсијерско приповедање прекида се пишчевим интервенцијама. Наспрам приче и излагања догађаја он наступа као коментатор – објашњава како је дошао до неког податка, коментарише веродостојност коришћене грађе, објашњава поступке владара и доводи их у везу са савременим збивањима.⁴ Ауторски коментари – обраћање читаоцима и објашњавање, позивање, усмеравање њихове пажње – протежу се кроз читав роман.

Већ у уводном делу романа Ђорђевић је јасно наговестио временску дистанцу између тачке са које се приповеда и времена о коме се приповеда: „У време о коме причамо, Византија је била највећа варош на свету” (Ђорђевић 1919: 14). Овај поступак Ђорђевић веома често касније понавља: „у оно доба када се догађало ово што причамо”, „али у ово доба о коме причамо” итд. Писац зато себи даје за право да оно о чему прича коментарише с позиције времена у коме живи и ствара и да мери мерилима свога доба, такође и да ондашње појмове објасни тако што ће их довести у везу са њему и читаоцима савременим појмовима. Тако Ђорђевић пише: „Најгора данашња тамница права је престопа дворница наспрам ондашњих подземних тамница” и сл. Наводећи на једном месту препис са старог споменика, на коме је забележена година по старом календару, Ђорђевић се обраћа читаоцима објашњењем: „Ко се зачуди овој години 6843, томе ћемо казати да се у Србији у оно доба године нису рачунале како их ми данас рачунамо, од рођења Христовог, него од створења света” (Ђорђевић 1920b: 33). Приповедач тако постаје свезнајући коментатор „који посредује између романескног свијета и апострофираног читаоца” (Žmegač 1987: 45).

4 Судаћи о успоменама Јована Кантакузина и његовим записима, Ђорђевић исказује резервисаност и сумњу у њихову истинитост. Он се пита: „Како је цар после толико година у самоћи манастира у Миситри могао да се сети баш свске речи која је том приликом у Паунима пала, и да их цитира као да је при тим преговорима било и стенографа који су тек у наше доба поникли” (Ђорђевић 1920a: 433). Ђорђевићево размишљање о веродостојности Кантакузинових успомена тим је интересантније што је у својим мемоарима *Успомене* често поступао на исти начин, доносећи, с велике временске дистанце, дуге и детаљне исписе о појединим догађајима, прецизирајући сваку реченицу актера догађаја о коме је реч.

Да би приближио и појаснио читаоцима архаизме (делови гардеробе, звања, мегдани, врсте оружја и сл.), користио је објашњења у загради, а знатно чешће фусноте. Коментари у фуснотама „упућују на ‘садашњост’ приповедача, на онај временски одсечак у којем се одвија наративни чин” (Milosavljević Milić 2006: 45). В. Ђорђевић понегде износи своју немогућност потпуне реконструкције времена јер му документована грађа није пружила све потребне. Истовремено, коришћену грађу допуњује или коригује тумачењима и открићима до којих су стигли каснији историчари. Притом најчешће полемише с наводима које је оставио Кантакузин, мерејући му што се „у старости трудио да ‘поправи’ историју свога доба у своју корист”, нижући бројне аргументе којима оповргава његове записе (Ђорђевић 1920b: 325). Тамо где није могао да пронађе поуздане податке, Ђорђевић је износио своје претпоставке.

Роман о цару Душану прераста иницијалну Ђорђевићеву замисао и добија енциклопедијске размере, јер се у њему могу наћи читави пасажии о историји Србије, о стању цркве у Србији и архитектури српских цркава и манастира, о историјату манастира Хиландар и устројству живота у њему, о старословенском језику и српској житијној књижевности. Ђорђевић доноси бројне податке и из историје Византије, из историјата Дубровника и Цариграда, из млетачке дипломатске мисије и сл. Истовремено, у роман инкорпорира читаве преписе манастирских типика, житија, Душанових дипломатских писама и писама других значајних личности тога доба, повеља и хрисовуља, исписе из *Душановог законика*. Ђорђевић се, такође, задржавао на дугим описима гардеробе, свечаности, церемоније крунисања, венчања и сл. Исечци из документарне грађе често односе превагу над књижевним стилем романсијера Ђорђевића.

Роман *Цар Душан* у највећем одговара типу романсиране хронике, јер је у њему акценат на историјским догађајима којима је подређена фабула (в. Deretić 1981: 97). Приче о историјским појавама засноване су на обимној документарној грађи, док у причама о приватном животу цара Душана великог удела имају успомене из пищевог приватног живота. На неравнотежи између романескног и документарног заснива се читав роман. Романескно у традиционалном смислу преовлађује у првом тому, док су други и трећи том „хроничарско низање значајних момената Душанове владавине” (Jovićević 2007: 104). Увидевши да многи писци приступају писању историјског романа без довољног познавања историје, приликом писања овог романа Ђорђевић се служио обимном литературом. Међутим, историјску грађу често је механички уносио у дело не водећи рачуна о равнотежи историјског и романескног. Циљ му је био да понуди широку панораму Душановог времена, да осветли друштвене и међуљудске односе, то јест да „исприча целу двадесетогодишњу владавину Стефана Душана” (Ђорђевић 1919: V).

Извори и литература

- Deretić 1981: J. Deretić, *Srpski roman 1800–1950*, Beograd: Nolit.
- Đorđević 1919: V. Đorđević, *Car Dušan, istorijski roman iz XIV veka u tri knjige*, knj. I: *Mladi kralj*, Zagreb: Hrvatski štamparski zavod.
- Đorđević 1920a: V. Đorđević, *Car Dušan, istorijski roman iz XIV veka u tri knjige*, knj. II: *Kralj*, Zagreb: Hrvatski štamparski zavod.
- Đorđević 1920b: V. Đorđević, *Car Dušan, istorijski roman iz XIV veka u tri knjige*, knj. III: *Car*, Zagreb: Hrvatski štamparski zavod.
- Đorđević: V. Đorđević, *Uspomene. Kulturne skice iz druge polovine devetnaestoga veka*, knj. II–V, Rukopisno odeljenje Matice srpske, M.14.045/I–II.
- Jovanović 1921: V. Jovanović, Tri autobiografska romana, Beograd: *Srpski književni glasnik*, knj. 3, maj – avgust 1921, 138–146, 219–229, 377–379.
- Jovičević 2007: T. Jovičević, *Srpski istorijski roman XIX veka*, Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Kostić 2015: Lj. Kostić, *Kočina krajina – istorijski roman Vladana Đorđevića*, Niš: *Philologia Mediana*, god. VII, br. 7, Niš, 145–159.
- Milosavljević Milić 2006: S. Milosavljević Milić, *Modeli komentara u srpskom romanu 19. veka*, Niš: Filozofski fakultet – Prosveta.
- Protić 1986: P. Protić, *Sumnje i nadanja. Prilozi proučavanju duhovnih kretanja kod Srba u vreme romantizma*, Beograd: Prosveta.
- Vukičević 1930: M. Vukičević, *Pogled na razvitak srpskog romana*, Cetinje: Državna štamparija.
- Žmegač 1987: V. Žmegač, *Povijesna poetika romana*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Ljiljana S. Kostić

TSAR DUŠAN – VLADAN ĐORĐEVIĆ'S HISTORICAL NOVEL

Summary

Vladan Đorđević (1844–1930), physician, writer, politician, diplomat and historian, commenced his prolific literary work with short stories and historical novel *The Kochina Frontier* (1863). Being interested in national past, Đorđević published his novel *Tsar Dušan* in 1920, in which the Serbian monarch's character was observed from the viewpoint of a former ideologist of the United Serbian Youth. Aforementioned novels build upon the tradition of the nineteenth-century Serbian historical novel writing and are based on national-heroic idealization. The subject of our paper is the novel *Tsar Dušan*, which was created on the foundations of youthful romanticism and represents an attempt to consider broadly a period of Serbian culture and history which was marked by prominent figures and significant events. At the same time, the novel *Tsar Dušan* raises another important point in Đorđević's work as a novelist – his reflections on the power and responsibilities of the ruler.

Keywords: Vladan Đorđević, historical novel, *Tsar Dušan*, United Serbian Youth.

Примљен 6. фебруар 2017. године
Прихваћен 7. априла 2017. године